

A Báthoryak kora

XXV. Sárospataki Művelődéstörténeti Konferencia
Sárospatak, 2022. október 6–7.

szerkesztette
Monok István, Tamás Edit

Europica varietas Tokajensis

A Tokaj-Hegyalja Egyetem (Sárospatak) Speculum Kutatócsoportjának sorozata

Főszerkesztő
Monok István

Szerkesztőbizottság
N. Kis Tímea, Molnár Dávid, Monok István, Orbán Áron

Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakini – Patrimonium culturale – Dissertationes

V.

Sorozatszerkesztő
N. Kis Tímea

ISSN 2939-6484
ISBN 978-963-646-081-5
DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-646-081-5>

Az első borítón
Az ecsedi vár tervrajza, 1676
Galeazzo Gualdo Priorato, *Continuatione dell' historia di Leopoldo Cesare*,
Viennae, 1676

A hátsó borítón
A szilágysomlyói vár tervrajza, 1687
Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs T 8914(4)

A Báthoryak kora

XXV. Sárospataki Művelődéstörténeti Konferencia
Sárospatak, 2022. október 6–7.

szerkesztette
Monok István, Tamás Edit

Budapest – Sárospatak
L'Harmattan – Tokaj-Hegyalja Egyetem
2024

© L'Harmattan Kiadó, 2024
© Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2024
© Tamás Edit, 2024
© Monok István, 2024

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó ügyvezetője
és a Tokaj-Hegyalja Egyetem rektora

Készült a Tokaj-Hegyalja Egyetem (Sárospatak)
Kulturális Örökség Tanulmányok Tanszéke és az
MTA Könyvtár és Információs Központ együttműködésében

Lektorálta
N. Kis Tímea

A mutató készítésének munkatársa
Budai-Király Tímea

Tartalomjegyzék

Tamás Edit	
A sárospataki reneszánsz művelődéstörténeti konferenciák, 1995–2022	7
Monok István	
A „Báthoryak kora” konferencia – előszó	37
Németh Péter	
A Boldogságos Szűz-kápolna	41
Radnóti Klára	
A nyírbátori stallum és a Magyar Nemzeti Múzeum	51
Dienes Dénes	
Az Ecsedi Báthoryak varannói udvara a 16. században.....	71
Máté Ágnes	
Báthory Grizeldisz (1569–1590) levelei lengyelországi közgyűjteményekben.....	81
Gebei Sándor	
Uralkodó választás 1571-ben: Báthory István vajda a fejedelemség élén.....	97
Gyulai Éva	
A nagylucsei Dóczy család és a lengyelországi Báthoryak kapcsolata	117

Molnár Dávid	
Járja a Hír, ez a legsebesebb szörny-átok a várost: Hunyadi Ferenc 1583-as kiséposza Báthory Istvánról.....	145
Monok István	
Báthory András alumnusai és könyve a braunsbergi jezsuita kollégiumban	171
Viskolcz Noémi	
Báthory Erzsébet vagyona	191
N. Kis Tímea	
Báthory Zsigmond XVIII. századi festett portréinak kontextusa és rendhagyó történeti hűsége	209
Balogh Judit	
Báthory Gábor és a székelyföldi elit	239
Személy- és helynév mutató	255

Járja a Hír, ez a legsebesebb szörny-átok a várost: Hunyadi Ferenc 1583-as kiseposza Báthory Istvánról

Molnár Dávid (Tokaj-Hegyalja Egyetem, Sárospatak)

A „hun Vergilius”¹ Hunyadi Ferencnek 1583-ban jelent meg egy Báthory Istvánt dicsőítő terjedelmes műve az Ippolito Zucconelli által Velencében kiadott kötetben *In laudes serenissimi, atque potentissimi D. D. Stephani regis Poloniae* [Istvánnak, Lengyelország legfényesebb és leghatalmasabb királyának dicséretére] összefoglaló cím alatt.² Az elmúlt évszázadokban nemcsak Hunyadi művével, de magával a kötettel sem foglalkozott senki. Legrészletesebb összefoglalását és a kötetre vonatkozó minimális szakirodalom felsorolását Bitskey Istvánnak köszönhetjük.³ Gömöri György szerint „a

¹ Hunyadi Ferenc *Ephemeron* című 1586-os kötetének elején egy bizonyos Stephanus S. Georgii nevezi a költőt (HUNYADI 1586a, A4v) „*Hunnus Maro*”-nak, „*Andinus alumnus*”-nak (Vergilius szülővárosa, Andes után, *Andes tanítványának*) és „*novus Maro*”-nak (*új Vergilius*): „Készüljetek mûzsák új koszorúkkal az új Vergiliusnak, akinek neve ezentûl *Andinus Hunniadinus* legyen!”

² HUNYADI 1583.

³ BITSKEY 2013.

Viridarium poétarumnak nagyobb volt a politikai, mint az irodalmi jelentősége”, és „darabjai inkább Báthori István külföldi hírét, mintsem a kordivattól és konvenciótól független Múzsát szolgálták.”⁴ Az idézet első felével mindenképpen egyet kell, hogy értsünk, azonban kordivattól független műsákat hasztalan és igazságtalan is lenne számonkérni nemcsak a *Viridarium* szerzőitől, de magától Hunyadi Ferencről is.

Jelen tanulmány Hunyadi Báthory-kiseposzáat mint propagandaanyagot vizsgálja meg.⁵ Különösen érdekes lehet, ha ez a kötet is a lengyel királyi kancellária megbízásából készült volna, és Báthory tudatos önreprezentációjának egyik példája lenne.⁶ Ebben az esetben ugyanis – összevetve a korábban már vizsgált művekkel – nagyon világosan látszik az a kép, amit Báthory sugallni igyekezett önmagáról a korszak nagypolitikai játéktérében.

A danzigi konfliktus és a livóniai háború körül fellángolt propagandaanyag összefoglalását Csorba Tibornak köszönhetjük.⁷ Jóllehet Csorba megemlíti Hunyadi Ferencet is a Báthory István körüli költők koszorújában, de nem veszi fel a Danzig körüli propagandairodalom szerzői közé, pedig – miként majd látni fogjuk – tekintélyes méretű művének ez a konfliktus az egyik tartóoszlopa. A danzigi – főleg német nyelvű – propagandaanyagot legújabbban Maciej Ptaszyński elemezte a találó „*Who is the ruler here*” cím alatt.⁸ A tanulmány tartalmazza a danzigi konfliktus propagandájára vonatkozó lengyel szakirodalmat is. Szymon Brzeziński a Báthory körüli lengyel propagandairodalom egy másik szeletével foglalkozik, amelyet Samuel Zborowski kivégzése ihletett.⁹ Gyulai Éva a Báthory-impresák tudatos – a király halála után is továbbélő – propagandapolitikáját elemzi.¹⁰ Horn Ildikó pedig Báthory gondosan megkomponált uralkodói személyiségképét vizsgálja az idealista Erasmus csillogó királytükrének fényes ruhájában, amely alól azért ki-kivillan a realista Machiavelli bőrébe bújt meztelen király is.¹¹

Habár Hunyadi műve nem viseli magán végig a következetes és egységes kompozíció jegyeit, mindenképpen a javára kell írnunk, hogy nagyobb – vagy legalábbis több nagyobb – kompozíciós ívre próbálta felfűzni a Báthory-epylliont. Tanulmányomban a mű tömör összefoglalásán keresztül azokat a motívumokat és nagyobb kompozíciós elemeket is igyekeztem összegyűjteni, amelyek tudatos propagandatermékként (is) funkcionálnak.

⁴ GÖMÖRI 1999, 92. A *Viridarium* kötetéről való meglehetősen hiányos szakirodalom összefoglalóját lásd: BITSKEY 2013, 245–246.

⁵ Külön köszönettel tartozom Petneházi Gábornak, aki rámutatott Hunyadi szövegének rejtett jelentésrétegeire is.

⁶ GÖMÖRI 1999, 90; BITSKEY 2013, 245, 251.

⁷ CSORBA 1944, 51–60, 70–107.

⁸ PTASZYŃSKI 2014.

⁹ BRZEZIŃSKI 2014.

¹⁰ GYULAI 2008.

¹¹ HORN 2008.

1. ábra: Cartari 1581, 264

Első rész

Hunyadi a kiseposzt négy, egyre hosszabb fejezetben építette fel. Az első, 66 hexameteres bevezető rész a legrövidebb.¹² Eposzi funkciója szerint egyfajta invokáció, vagy inkább fordított invokáció, amelyben nem a költő hívja az égi múzsákat segítségül, hanem helyettük a megszemélyesített Fama női alakja hívja a költő Hunyadit azért, hogy segítségül szegődjön Fama mellé. Jóllehet a Propagandának/Híresztelésnek nincs külön megszemélyesített alakja, de a Hír minden attribútuma illene rá is. A szörnyeteg Famáról így ír Vergilius (*Aen.* IV. 174–190; Lakatos István fordításában, lásd 2. ábra):

*... Járja a Hír, ez a legsebesebb szörny-átok a várost:
Mert hisz az élteti épp, hogy fut, lábában a lelke,
S bár – míg fél – kicsi kezdetben, csak várj, nekilendül,
Úgy, hogy jóllehet itt lenn jár, felhőkben az arca.
Állítólag a Föld-anyja szülte e szörnyet, a mennyen
Így állván bosszút, Coeusnak s Enceladusnak
Evvel a szélgyors szárnyu, sebes rohanású hugával;
Nincs szörnyebb, otrombább rém, ámulni csudásabb,
Tollas a teste, s ahány tollat hord, annyi a szája,
Pergő nyelve, hegyes füle, fürkésző szeme szintén.
Ő az, akit soha nem kábít mézével az álom,
Éjszaka is subog egyre az égi s a földi sötétben;
Míg nappal paloták, tornyok tetején csücsül, onnét
Örködik és rémiszti a városokat, s a koholmány
Éppen olyan buzgón dől száján, mint a valóság.
Ez kezd most kárörvendve s szanaszét a fülekbe
Súgni ezer pletykát, tényt s ál-hírt összekeverve...*

¹² HUNYADI 1583, 72–74. Ez magyarul olvasható Tóth István műfordításában: TÓTH 2001a, 109–112.

2. ábra: Vergilius 1502, CCXV^v.

Míg Vincenzo Cartari – először 1556-ban kiadott – könyvében csak utal Vergilius soraira,¹³ addig 1593-ban Cesare Ripa már idézi is e sorokat (*Aen.* IV. 174, 176–177, 181–188). Vergiliusról leválasztva egyik szerző sem a szörnyeteg-, hanem inkább a nőalakot hangsúlyozza ki. Ripa így ír az alakról (Sajó Tamás fordításában): „Nő, akinek öltözéke csupán egy keresztben átvetett és térdénél összefogott finom lepel legyen. Lássék, amint könnyed léptekkel fut. Két nagy szárnyat viseljen, testét végig tollak borítsák, rajtuk annyi szemmel, ahány tolla van. A tollak között szájak és fülek legyenek, jobbájában pedig trombitát tartson.”¹⁴ Ripa még megadja a Jó hír (*Fama buona*) és a Rossz hír (*Fama cattiva*) attribútumait is,¹⁵ amelyek keverékéből állíthatnánk össze Propaganda alakját. A Jó hírnek tiszta, fehér szárnyai vannak, de nincsenek rajta szemek, szájak és fülek. Fontos plusz attribútuma a jobb kezében a

¹³ CARTARI 1556, 77^v–79^v; CARTARI 1996, 440–441.

¹⁴ RIPA 1997, 183; RIPA 2012, 176–177.

¹⁵ RIPA 1997, 184; RIPA 2012, 177.

trombita, bal kezében egy olajág és nyakában egy szívecskés arany nyaklánc. A Rossz hír nőalakja fekete szárnyakon suhan, ruhájára festett sötét, gyászos, komor (*nero*) képecskékkel, de kezében ott van a trombita is.

3. ábra: Fama, Marcolino 1540, XI. 4. ábra: id. Hans Weigel (~1520–1577), Fama

Hunyadi *Famája* sem szörnyeteg (lásd 3. és 4. ábra), hanem múzsaszerű nőalak, aki költőnk padovai idilljébe vérgőzös párát húzva maga körül, sietségtől fáradt, gyenge szárnyakkal, kimerülten esik be az északon dülő, vad livóniai háború hírével. Az istennő korholásával felrázza Hunyadit, aki szerinte elfecsérli költői erejét mindenféle apró-cseprő versekre, epigrammákra, bukolikus idillekre, amikor Báthory István személye és *tettei* epikus témáért kiáltanak: „*Aude aliquid, noluisse sat est, teque exime vulgo!*” (Elég legyen a nem akarásból, legyen merszed és távolodj már el a tömegtől!)¹⁶

A jelenet feltűnő hasonlóságot mutat Janus Pannonius Marcellus-panegyricusának elejével, amikor is nem Fama, hanem Pallas buzdítja Janust nagyobb művek megírására.¹⁷

A propagandaként is nyugodtan értelmezhető Fama tehát gyorsan meggyőzi Hunyadit, hogy szócsöve legyen a király nagyságának és tetteinek: „Téged renyhe fo-

¹⁶ Tóth István műfordításában: „Légy csak bátor; akarj csak szállni fölé a tömegnek!” TÓTH 2001a, 112.

¹⁷ „...iterumne Guarini / Ludere vis ludum? vel te pastoria forsan / Has inter potius delectant sibila silvas? / Lascivive placent Elegi, aut iurgator Iambus? / An tardus Scazon? veterisve undena Phalaeci / Syllaba, dulce iocis spargens epigramma facietis?” Jankovits László fordításában: „...megint Guarino iskolás játékait akarod űzni? vagy tán itt az erdők között inkább a pásztori síp gyönyörködtet? A pajzán elégia tetszik, vagy a civakodó iambos? Vagy tán a lassú skazon, vagy a hajdankori Phalaikos tizenegyszótagosa, vagy a szellemes játékoktól tarkálló édes epigramma?” JANKOVITS 2002, 45.

golyként tart a dologtalan élet, / Bár fiatal költőkoszorúban volna a helyed.”¹⁸ Fama valójában az északon dúló háború epikus megéneklésére buzdítja a költőt. Ahogy a Cartari-könyv metszetén is jól látszik (lásd az 1. ábrán), Fama istennő egyik legfontosabb attribútuma szerint Mars hadi szekerét kíséri. Ugyanis ő az, aki világgá kürtöli a hadi események híreit. Hogy ezek a hírek igazak vagy sem, nem igazán számít. A vergiliusi leírást Cartari úgy fogalmazza át, hogy „*la Fama apportatrice non meno del falso che del vero.*”¹⁹ A Hírhez alaptulajdonsága szerint nem tartozik igazság, vagyis a hír nem attól hír, hogy igaz, vagy sem, hanem attól hír, hogy szárnyra kel vagy szárnyra keltik, és sebes szárnyain mindenhova eljut. Ha Famát pórázon tudja valaki tartani és valamilyen irányba terelni, akkor a hír propagandává válik (természetesen propagandaértéke úgy is lehet egy hírnek, hogy nem irányítják, de Famát akkor is fel kell karolni). Fama testén a hír irányítójának a neki tetsző híreket látó szemeket és halló füleket nyitva kell tartani, míg a számára kellemetlent tartogatókat be kell csukni.

A Fama/Propaganda kép másik fontos aspektusára Zsámboky János „*Vel levia multitudine clarent*” (Sokaságukban még a jelentéktelen dolgok is híressé válhatnak) című emblémája világít rá.²⁰ A bázeli nyomdásznak, Johannes Oporinusnak ajánlott embléma üzenete egyértelmű. Nyomatás közben látjuk a nyomdászt műhelyében, feje fölött Fama szárnyas nőalakjával (lásd az 5. ábrán). Mindezt Báthory tudatos propagandapolitikájára lefordítva: bármilyen legyen is az üzenet, nagy számban biztos, hogy célba ér. A padovai kötet a Báthory-kép propagandájának nagy számban nyomtatott és célba juttatott üzenete, amelynek már csak mérete miatt is egyik legerősebb tartóoszlopa Hunyadi kiséposza. Azt is érdemes itt megemlíteni, hogy Báthory olyannyira komolyan vette az eseményekről elkerülhetetlenül felröppenő hírek és híresztelések propagandaerejét, hogy a livóniai hadi események kirobbanásakor nemcsak cenzúrát vezetett be, hanem hadseregével tábori nyomda is haladt, amellyel a lehető leggyorsabban adta hírül és igyekezett elterjeszteni saját narratíváját az eseményekről.²¹

A lengyel kancellária megbízásából készült *Viridarium*-kötet megszületésére célzó Fama-jelenetben akár a tradicionális eposzi invokáció gyakorlati átértelmezését is felfedezhetjük. Nem a költő hívja a múzsát, hanem a kancellária hívja a költőt, méghozzá Fama alakjában. Márpedig az irányított, valamilyen célból felröppentett hír nem más, mint propaganda. Ez a válasz arra a kérdésre, hogy a kiséposz elején Hunyadi miért nem a múzsákkal társult. Az anakronisztikusan hangzó „független művész” tehát invokálja az égieket, míg az „udvari művészt” pont fordítva, az égiek invokálják. Az előbbi önként választja a múzsák ligetét, míg az utóbbit épp e ligetből hurcolja magával „paloták, tornyok tetejére és városokba” az égi Fama, akinek „a koholmány éppen olyan buzgón dől száján, mint a valóság.” Az elefántcsonttoronyból hivatalba rángatott költő képe ez. Így jobban érthető a költemény elején az a bukolikus, költői semmitte-

¹⁸ Tóth István műfordítása.

¹⁹ CARTARI 1996, 440.

²⁰ SAMBUCUS 1569, 281.

²¹ HORN 2008, 381–382.

vésbe merült padovai idill felvázolása is, amelyből Fama véres párát maga után húzva kirángatja költönket, hogy Báthory uralkodói portréjának olyan eposzi alkotását kérje a kezébe, amely alapján aztán „sebes rohanású szélgyors szárnyon” sűgjon „szanaszét a fülekbe ezer pletykát, tényt s ál-hírt összekeverve.”

Hunyadi leírásában nincs trombita rendelve Famához. A *Viridarium*-kötet az, amelynek segítségével majd világgá kürtölheti Fama Báthory István dicsőségét. A fordított invokáció végén, amelyben költönket hívja el az égi Famán keresztül a föld-hözragadt hivatal, Hunyadi amiatt mentegetőzik, hogy bukolikus henyelésében anynyira elgyengült, hogy már csak Itália illatozó völgyeinek erdeiről és ligeteiről tud verselni, míg Báthory nemes hőstetteiről igazán méltó módon már nem is tud énekelni: „e félénk lanton zengeni nem szabad ennyire hős csatákat” (*tam timida vibrare lyra temerarius error excludit veniam, laus est siluisse modeste*). Tóth István fordításában:²²

...A hadi tettek

hős diadalmairól bátran harsogni erőm nincs.

Büszke királyok közt te hatalmas vagy, a nagyobbak

Zengik a nagy eseményt, mert nékem elég, ha örülni

Bírok a győzelmeknek; elég, ha bürökfurulyámon [cicuta]

Egyszerű emberként dalolok gúnyvers közepette.

Az első rész utolsó soraiban viszont megjegyzi azt is, hogy talán eljön majd az idő (*forsan erit tempus*), amikor a király nagyszerű tetteit előkelőbb énekben dicséri megmozgatva az egész Helikónt. De addig is ezzel a szegényes, parasztos művel lép most színre.

5. ábra: Sambucus 1569, 281

²² TÓTH 2001a, 112.

Második rész

A *Stephanu genethlia* (István születésnapj ünnep) című fejezet is azt sugallja, hogy Hunyadi több részből állította össze a kiséposzt. Ez a szintén viszonylag rövid fejezet (234 hexameter) ugyanis egy *genethliacum* vagy *natalitium* műfajú alkalmi versnek tűnik, amelyet talán valamikor születésnapj köszöntőnek szánt, és egy már korábban meglévő verzióját dolgozta át az eposzba. Ha propagandaszempontról tekintünk erre a fejezetre, akkor a Báthory-önreprezentációnak azt a más művekben is újra és újra felbukkanó tudatos és fontos erasmusi alkotóelemét ismerhetjük fel, amely a király uralkodásának isteni elrendelését és égi küldetésstudatát hangsúlyozza ki.²³ Ráadásul e propagandamotívum egy másik példájáért nem is kell messzire mennünk, elég, ha felütjük a *Viridarium* előszavát, amelyben a kiadó Zuconelli így fogalmaz: „*a Daciae Principatu ad excelsam Poloniae Coronam divinitus evocatum.*”²⁴ De rögtön a fejezet elején is különösen kedves lehetett Báthory számára az a rész, amely az erasmusi „ország atyja” szerepében tüntette fel a királyt.²⁵ Hunyadi itt a „*magnus pater patriae*” régen megjövendőlt születéséről ír, aki az ősök hatalmát védve a régi törvények betartása fölött örökdió majd, és vele együtt Magyarország boldog évszázadai is megszületnek, az oly régóta vágyott béke pedig felvirul. Az isteni küldetést jelzi az is, hogy az egész világon csodajelek tűnnek fel, és valóra válnak a káldeus, perzsa, etruszk, egyiptomi jósök és a szibüllák ősi jövendölései, amelyeket a dél és a kelet népei elborzadva várnak, míg a nyugat és az észak népei már előre ujjongják. Ez az eljövendő új béke majd a természeti törvényeket is megváltoztatja, és annak erejétől arannyá lágyul az acél, kaszákká alakulnak a kardok, balzsamot izzadnak magukból a fák, miközben a folyók vagy tejjel és mézzel folynak medrükben víz helyett, vagy arany csorog bennük; még maga a harcias Duna is nektárral és ambróziával telten hömpölyög.

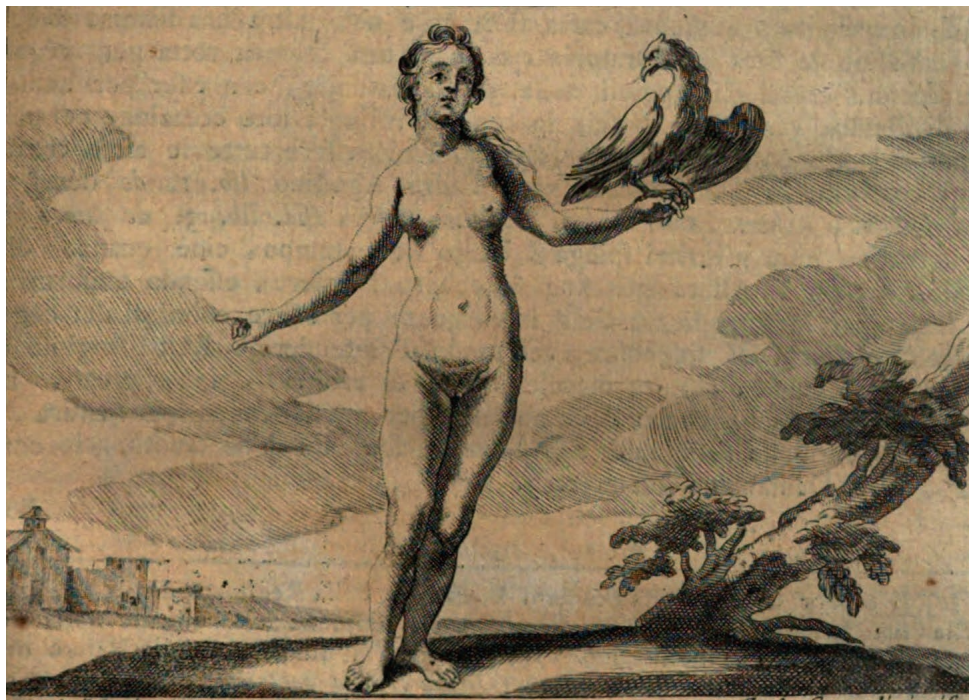
Az istenek saját szemükkel akarják látni a csodát, így hát a gyermek István bölcsőjéhez gyűlnek. Csak az emberi élet fonalaits megszővő Párkák hiányoznak, akikért elküldet Jupiter. Amikor megérkeznek, Atroposz megszólítja a bölcsőben a gyerme-

²³ Magára a motívumra és az ezt megideologizáló erasmusi uralkodóeszményre is Horn Ildikó mutatott rá Csonka Ferenc fordításában idézve a rotterdami mestert (Horn 2008, 368–372): „Vázzoljon fel a nevelő egy bizonyos égi lényt, aki inkább istenséghez, mint emberhez hasonló, erényeinek száma teljes, mindenki javára született; az égiek azért küldték, hogy a halandók terheit megkönnyítse, mindenkiről gondoskodik, mindenkinek tanácsot ad; neki semmi sem olyan kedves, semmi sem olyan drága, mint az ország; lelke mindenki iránt több mint atyai, mások élete kedvesebb neki, mint a sajátja, éjjel-nappal azon munkálkodik, arra törekszik, hogy a lehető legjobb sora legyen mindenkinek; a jók számára már előkészítette a jutalmat, a rosszak számára a bocsánatot, ha hajlandók a becstelens életmódra; viszonzatlanul annyira akar polgárainak jót tenni, hogy szükség esetén nem habozik védelmükre saját magát veszélynek kitenni; ami a hazának jó, neki az a hasznos; mivel mindig virraszt, mások mélyen aludhatnak; mivel neki soha sincs nyugalma, a haza nyugodtan élhet; mivel őt állandóan gondok gyöttrik, a polgároknak bőven jut békeség. Csak az ő erényétől függ az ország boldogsága. A nevelő tehát mutasson rá, hogy ilyen a jó fejedelem képe.” ERASMUS 1992, 62.

²⁴ HUNYADI 1583, A2’.

²⁵ Horn Ildikó ennek, vagyis a Báthory-reprezentáció „ország atyja” szerepének is egy külön részt szentel tanulmányában (HORN 2008, 372–375).

ket, és orsóján fonalát pergetve, mint valami varázsigét újra és újra ráéneklí a „*Currite felices felicia licia fusi!*” hexametert, hogy kiszabja a csecsemő István sorsának irányát. Atroposz látja a török elleni véres háborúban felszabadított és feltámadt Buda, valamint Belgrád falait a Dráva körüli gyönyörű, most már boldog vidékkel együtt. A lengyeleket megszabadítja Moszkva rabláncaitól, és visszaszerzi az elrabolt Polackot is (ma Belaruszban). Végül az istennők anyja, a Természet jóváhagyja morajlásával a jóslatokat, vagyis innentől kezdve már a természet megmásíthatatlan törvényei köré tartozik Báthory életútja is. Ezen a ponton Hunyadi még az isteni küldetés propagandáját is felülmúlja, hiszen a Párkák akarata és a természet törvényei az isteni akarat fölött állnak. Így hát István uralkodását maga a természet rendeli el, és a természet törvényei uralkodnak fölötte. István uralkodása olyan törvényszerűség, amely a termodinamika főtételeivel, vagy a gravitációval állítható egy sorba. Báthory megjelenése a királyi trónon olyan megmásíthatatlan természeti törvénynek a példája, mint amilyen a Newton fejére eső alma.²⁶

6. ábra: Natura (Ripa 1767, 203).

²⁶ A már többször is idézett Cesare Ripa *Naturát* meztelen nőként ábrázolja, tejtől feszülő mellekkel, karján – az anyagnak a forma prédájára éhes megtestesítőjeként – keselyűvel. Részlet Sajó Tamás fordításában (RIPA 1997, 422): „A természet, mint Aristotelész kimondja a Fizika 2. könyvében, a hozzá tartozó dolgok mozgásának és változásának alapvető oka; s ennek révén jön létre minden romlandó dolog.” (Lásd a 6. ábrán.)

Harmadik rész

A *Stephanu paedia* című fejezet István gyermekkorával és ifjúságával foglalkozik. Az elején apját, Báthory István erdélyi vajdát idézi meg, és megálmodja a visszafoglalt Buda új templomát és a Báthorynak állított diadalívet, amelyet két oldalról a háború istene, Attila és Mátyás király élethű márványszobra őriz, előttük a legyőzött és halomba hányt, kiterített törökökkel. A fejezet első nagyjából háromszáz sora egy királytükör, amelyben idősebb Báthory István történelmi, bibliai és mitológiai példaképeken keresztül készíti fel az aprócska gyermeket a helyes uralkodásra, miközben a tanulás fontosságára is felhívja a figyelmét. A kis Báthory olyan lelkes, hogy apjának kell lecsillapítania, mert már gyermekként is a csaták forgatagába vetné magát. Apja halála után István árvaságra jutva, majd felcseperedve a herkulesi válaszüton találta magát, amelyen a megszemélyesített *Virtus és Voluptas* nőalakjai vetélkednek (*certamen*) érte.²⁷ A toposz Hunyadi művében tekintélyes, 350 sornyi részt foglal el. A 15. századtól megszaporodó „Herkules a válaszüton”-motívum uralkodói önreprezentációjának sorába illeszkedik Hunyadi Báthory-jelenete is. Ezzel Báthory István olyan uralkodók sorába lépett – a teljesség igénye nélkül –, mint VIII. Károly (1470–1498) és IV. Henrik (1553–1610) francia király, Ercole Massimiliano Sforza milánói herceg (1493–1530), az ifjú V. Károly német-római császár (1500–1558), II. Fülöp spanyol király (1527–1598), Alessandro Farnese páрмаi herceg (1545–1592), az ifjú I. Miksa bajor választófejedelem (1573–1651), és előrevetíti az olyanokat, mint Habsburg Ferdinánd spanyol bíboros-infáns (1609–1641), XIV. Lajos (1638–1715) és XV. Lajos (1710–1774) francia király.²⁸ Tehát ha a lengyel kancellária propagandaszempontjainak a tükrében nézzük, akkor már ez az uralkodói lista is felértékeli Hunyadi keresztútjelenetét, azonban a motívum propagandaértéke egy másik szempontból is különösen érdekes lehet. Ugyanis a korábbi fejezetből szembe lehet állítani Báthory uralkodásának isteni elrendeltetésével. Hiszen a katolikus Báthory szabad akaratából és nem az eleve elrendeltetés megváltoztathatatlan erejének nyomására választja *Virtust* *Voluptas* helyett. Nemes jelleméből fakad szabad választásának morális ereje. Uralkodása ugyan isteni elrendeltetésből ered, sőt mint láttuk, maga Természetanya nyomta rá törvényének pecsétjét, azonban uralkodásának kvalitása már saját elhatározásának a kérdése, és adatott neki annyi mozgástér, hogy erényes, vagy hitvány hatalomgyakorlás között válasszon.

De mindezekén túl is fontos lehetett a herkulesi kép felidézése, mert a magát gyakran új Mátyás királyként reprezentáló Báthory István – még ha a Mátyás-reprezentáció a Herkules-kép más aspektusaira helyezte is a hangsúlyt – könnyedén felfe-

²⁷ Lásd: TóTH 2001b, 19–21. A toposz legrészletesebb összefoglalását lásd: PANOFKY 1930, aki ezt „*Hercules Prodicus*”-nak hívja. Magyarországi előfordulásának összefoglalását pedig lásd: SZÖKE 2017, 35–40.

²⁸ PANOFKY 1930; DICKERMAN, WALKER 1996; POLLEROS 1998.

dezhette a Herkules-Mátyás párhuzamot a jelenetben (ráadásul a párhuzam felsejlését Hunyadi nem is bízta a véletlenre, hanem többször felhívta erre a figyelmet és ki is hangsúlyozta a kiseposzbán).²⁹

Hunyadi művében Voluptas könnyed, de közben könnyelmű, szeszélyes és megbízhatatlanul tünékeny, sőt ráncatlan és szőrtelen is, míg Virtus szinte férfiforma (*vultu paene vir est*), haja elhanyagolt és bozontos. Az ifjú Báthorynak szerencséire nem pusztán kinézetük alapján kell döntenie; előtte végighallgathatja Virtus és Voluptas retorikus monológjait is, amelyekkel igyekeznek őt saját útjukra csábítani. Hunyadi mindkét alak körül felsorakoztatja saját allegorikus kíséretük holdudvarát is, amelynek néma figurái támogató jelenlétükkel próbálják meg Báthoryt a szerintük helyes útra csalni. A Virtus mellett felsorakozó allegorikus nőalakok a következők: balján a szűzies *Pudicitia* (erkölcsösség), a jóban következetesen kitartó *Constantia* (állhatatosság), az ősz *Fides* (hűség), aztán *Honor*, a becsület istennője, majd a maradandó Dicsőség (*Gloria*); míg jobbán *Iustitia* (igazság), *Pietas* (kegyesség), *Temperies* (mértéklet), az ítélkező *Prudentia* (okosság) és végül *Pudor* (szemérem). Virtussal szemben Voluptas is felvonultatja saját allegorikus kíséretét: a Kéjvágyat (*Libido*), a Bujaságot (*Luxuries*), a Bacchanáliák megszemélyesített örömkialtását: *Euant*, a meggondolatlan és hirtelen Haragot (*Ira facilis*), a bortól szagló Részségséget (*Ebrietas*), az Ellenségeskedést (*Simultas*), a bárgyú *Cupidót*, a bomlasztó Kábulatot (*Torpor putris*), a szarvaktól ékes Kevélységet (*Superbia*), a féktelen Hízelkedést (*Ambitio*), a Buja Tekintetet (*Visus salax*), a Parázna Tapogatást (*Tactus adulter*) és az Édes Álmot (*Somnus dulcis*). Ez utóbbi a minden rosszra csábító dologtalanság, és az ebből származó szerelmes, erotikus álmok alakja. Habár Hunyadi anekdotákból felsejlő karaktere és Voluptas személye megengedi az erotikus értelmezést is, Báthory István emblematikájának talán legismertebb szimbóluma a mákgubóköteg, amely egy korona alatt őt, száruknál összekötött mákgubót ábrázol a „*non per dormire*” felirattal:³⁰ „...mivel mindig virraszt, mások mélyen aludhatnak; mivel neki soha sincs nyugalma, a haza nyugodtan élhet.”³¹ Ezzel kapcsolatban Horn Ildikó elemzi Giacomo Franco 1584-es Báthory István metszetét³² (MANUZIO 1585, [címlapverző]), amelyen sok egyéb mellett a kép jobb oldalán fegyvereken őrködve egy kakas és alatta az asztali tükrön egy daru is látható. Mindkettő az éberség szimbóluma, amelyet megerősít a daru felhúzott lábának karmai között tartott kő is. Plinius szerint (*Nat. hist.* X.59.) a darucsapatban kijelölt őr, ha elalszik, kiejti karmai közül a követ, és a koppanásra felriadva tovább folytatja az őrködést.³³ Az embléma és a Manuzio-metszet tehát az örökké éber és éjszaka is virrasztó, dolgos fejedelem képére utal, amelynek épp az ellenkezőjére, vagyis a tunya restségre csábítana Voluptas kíséretében az Édes Álom nőalakja.

²⁹ REES 2005.

³⁰ NEUGEBAUER 1619, 227–228; LUCKE 1620, 273; GYULAI 2008, 76–77, 80–81. Lásd még: HORN 2008, 368–370.

³¹ ERASMUS 1992, 62.

³² MANUZIO 1585, [címlapverző].

³³ HORN 2008, 397; VIGH 2019, 62–66, 160–164.

Ha a fenti allegorikus alakokat az ideális-realista hatalomgyakorlás tengelyén próbáljuk meg bármilyen uralkodói képhez is rendelni, akkor már nem is tűnik olyan nehéznek a választás. Virtus útjának „kimeneti végén” egy erkölcsös, kitartó, hűséges, becsületes, dicső tetteket véghez vivő, igazságos, kegyes, mértékletes, szerény és okos uralkodó bújik elő, míg Voluptas útját választva egy buja hízelkedő, állandóan gerjedező, részeges és egyéb önkívületében óbégató, hirtelen haragú, mindenkiellenséges, gőgös, kába, bárgyú és tunya szörnyeteg születik meg.

Természetesen a hagyomány szerint szellemileg egysíkúbb Voluptas nem bízik csupán szavainak erejében, ezért aztán illatos fekhelyéről kacsintgatva dagadó, feszes mellekkel, buja csókokkal hívja maga mellé a leendő fejedelmet. Virtus azonban antik mitológiai képekkel, valamint a rothadás kint hozó istenének, Phthisiszisnek az alakjával és a szifilisszel hervasztja el Voluptas csábos enyélgesét.

A „Herkules a válaszüton”-toposz ősforrása Xenophón *Memorabiliája* (II.1.21–34), amelyben Prodikosz történetét idézi Herkules választásával kapcsolatban, majd a Xenophón-rész szűkszavú említése Cicero *De officiis*-ében (I.118), amely azért fontos, mert az ő latin interpretációja terjedt aztán el Voluptasként és Virtusként. És végül a legfontosabb Silius Italicus *Punicája* (XV.18–128), akinél a két alak Scipio álmában jelenik meg. Legelőször is, mint ősforrást érdemes Xenophónt idézni az ifjú Herkulesről, akinek az erény vagy a hitványság útja között kellett választania (Németh György fordításában):³⁴

„Két sudár asszonyt (μεγάλη γυνή) látott közeledni. Szép volt az egyik és nemes megjelenésű, testének a természetes tisztaság, pillantásának a szemérmesség, tartásának a mértékletesség adta szépségét, köntöse hófehér volt. A jóltápláltságtól húsos és elpuhult volt a másik, bőrét fehérebbre és pirosposzsgásabbra festette, mint amilyen valójában volt, mesterkélte tartása a természetesnél egyenesebbnek hatott, szemét kacéran tágra nyitotta, ruhájából kivillantak ifjú bájai. Állandóan magát nézegette, körbe-körbepillantott, hogy bámulja-e valaki, sőt még az árnyékát is vizsga pillantással figyelte.”

Az első asszonyt Erénynek (Αρετή), a másikat pedig Boldogságnak (Ευδαιμονία), vagy Hitványságnak (Κακία) hívják. A prodikoszi ősverzióban is vetélkedve szólítják meg Herkulest és egymást is. A Boldogság – értelmi képességei miatt – jóval kevesebb szót kap, mint az Erény. Ráadásul ez utóbbi szavainak nagy részében inkább a Boldogság elleni vádbeszéddel próbálja Herkulest a maga pártjára csábítani. Fontos megjegyezni, hogy a Boldogság finoman fel is kínálja magát Herkulesnek, pont

³⁴ XENOPHÓN 1986, 53.

úgy, ahogy Hunyadi művében Voluptas Báthorynak. Miután Boldogság figyelmezteti Herkulest az Erény útjának hosszúságára és nehézségeire, Erény a következőképpen válaszol neki:³⁵

„Ó, te szerencsétlen, hát mi a jó, ami fölött te rendelkezel? Miféle kellemességet ismersz, a mikor semmit sem akarsz tenni értük? Te még a kellemes dolgok iránti vágyat sem várod be, hanem mindennel teletölteszed, mielőtt a vágyad fölébred. Eszel, mielőtt megéheznél, iszol, mielőtt megszomjaznál. Hogy jóízűen egyél, szakácsot kerítesz, hogy örömöd teljen az ivásban, ritka borokat szerzel, és nyáron lejárod a lábad hóért, hogy lehűtsed italaidat. Hogy kellemes legyen az álmod, nemcsak puha ágyneműbe és ágyba fekszel, hanem hintaágyba, amely olyan, akár egy bölcső, mert nem a fáradságtól, hanem semmittevésedben térsz aludni. Szerelmi vágyadat is előbb korbácsolod föl, mintsem föltámadna magától, mindenféle segédeszközt használsz, és az asszonyokkal éppúgy érintkezel, mint a férfiakkal [πάντα μηχανωμένη καὶ γυναιξὶ τοῖς ἀνδράσι χρωμένη]. Így neveled a barátaidat is, az éjszakáidat kicsapongással, a nappal leghasznosabb idejét alvással töltöd. Bár halhatatlan vagy, az istenek elűztek maguk közül, a derék emberek megvetnek.”

Silius Italicus volt a legnépszerűbb forrása a későbbi feldolgozásoknak. És annak ellenére, hogy a római szerző egyértelműen követi a Xenophón-Prodikosz-féle verziót, mégis több invenciózus újítást és változtatást is felfedezhetünk a *Punica* szövegében. A Hunyadi feldolgozásában is felfedezhető oly fontos két topikus motívumért mindenképp Silius Italicusnak jár köszönet. Az egyik a Virtus és az erényekkel szemben ellenséges (*inimica*) Voluptas mellett néma kíséretként feltűnő allegorikus nőalakok karéja, akik csupán jelenlétükkel dúcolják alá a két csábító monológját, a másik pedig Virtus külsejének radikális átalakulása a Prodikosz-féle *Areté*éhez képest. Xenophón Aretéje ugyanis kimondottan szép és nemes külsejű (εὐπρεπής, ἐλευθέρη), míg Silius Italicus Virtusa már sokkal inkább elgondolkodtató, ugyanis női szépség helyett férfias ábrázatú és járású. A római költő egyébként főként Voluptas és Virtus hajával és ruhájával van elfoglalva. Voluptas feje perzsa parfümtől illatozik, és ambróziás fűrtjei szabadon lengenek, míg Virtus haja borzasan lóg a szemébe. Az előbbi arannyal díszített, csillogó türoszi bíborruhában van, míg az utóbbi egyszerű, hófehér ruhába öltözött. Itt még csak ápolatlannak sem lehet nevezni Virtus alakját, azonban mire Hunyadi koráig jut a toposz, addigra sokkal radikálisabb átalakuláson megy keresztül, és Virtus vonzerejének külső jegyei – finoman szólva – belső értékekre cserélődnek. A humanista toposz így hangsúlyozza ki a választás nehézségét a két „istenasszony forma” között. Az egyik szép és kíváncsú, a másik viszont kimondottan rusnya és külsejében taszító jelenség. Ha Sebastian Brant *Stultifera navis*ának 15. század végi

³⁵ XENOPHÓN 1986, 55–56.

metszetein összehasonlítjuk a két alakot, akkor azt látjuk, hogy a *via Voluptatis* egy fiatal, meztelen nőhöz vezet, míg a *via Virtutis* egy lyukas zoknis, darócruhába öltöztetett – nehéz lenne más szavakkal illetni – vén szípirtyóhoz (lásd a 7. ábrát).

7. ábra: Virtus és Voluptas (Brant 1497, 131^v, 133^v.)

Hunyadi nőalakjai inkább Silius Italicus figuráit visszhangozzák, míg a téma pár évvel későbbi magyar feldolgozója, az egy generációval utána következő Petki János sokkal egyértelműbben fogalmaz Virtus külsejéről:³⁶

*De nem ilyen czifra masik allapattya,
Külömbezik vala attol minden modgya,
Rut borzos homloka együgyü ortzaia,
Sohul nem változot helyben al szép haia.*

A másik – fentebb már említett – újítása Silius Italicusnak a két nőalak körüli allegorikus alakok kísérete. Igaz, a *Punica* istenasszonyainak kísérete sokkal szerényebb, mint amivel Hunyadi fantáziája kísértette meg Báthoryt. A római költőnél Voluptast csak a Részegség (*Ebrietas*), a Bujaság (*Luxus*) és fekete tollú szárnyával a Szégyen (*Infamia*) kíséri, míg Virtust csak a Becsület (*Honor*), a Hírnév (*Laus*), a Dicsőség (*Gloria*), a Tisztesség (*Decus*), a Győzelem (*Victoria*) és a Diadal (*Triumphus*). Hunyadinál tehát Voluptas kíséretéből *Infamia*, míg Virtus kíséretéből *Laus*, *Decus* és *Triumphus*

³⁶ RMKTXVII/1, 312. Habár Silius Italicus lehetett Petki fő forrása, mégis érdemes lenne összehasonlítani egyszer Hunyadi *Virtus & Voluptas* jelenetével a magyar feldolgozást, mivel a Petki-családnak Báthory Istvánnal való kapcsolata miatt alig hihető, hogy Petki János ne ismerte volna Hunyadi művét.

is hiányzik. A toposzsal kapcsolatban Hunyadira közvetve vagy közvetlenül hathatott még Petrarca *De vita solitaria*ja, és persze Sebastian Brant *Stultifera navisa* is. A herkulesi válaszütra Hunyadihoz hasonlóan Petrarca is a *bivium* szót használja³⁷ (máskor nem találkozott ezzel; Brant például *via duplex*ről ír). Brant hatására pedig azok a Voluptasra vonatkozó sorok utalnak, amelyek Silius Italicusnál nem találhatók meg. Az egyik ilyen, hogy a bájos Voluptasnak csábító, édes méreg van a szájában. Brant szerint ezt az édes mérget okádja magából kifelé Voluptas (*semper blanda venena vomit*),³⁸ míg Hunyadinál Voluptas igaz, hogy nem hányja a mérgeket, de folyékonyan beszél a méreggel szájában (*Blanda veneni fluo coepit sermone Voluptas*).³⁹

Hunyadinál Virtus monológja ugyanazt a retorikai sémát követi, mint Silius Italicusnál. Fontos különbség, hogy a római és antik történelmi példák, amiket Virtus Scipio elé állít, Hunyadinál a magyar történelemből vett példákka alakulnak át. Vagyis Virtus volt az, aki a hunokat átvezette az Alpokon, és az ő uralkodása alatt a magyarság 300 vagy még több éven keresztül is az erény útját követte. Viszont ezután már sajnos Voluptas uralma következett, ami – ahogy látható is – az ország romlásához vezetett. Virtus a magyar történelem ívét a honfoglalástól Mátyás király bécsi diadaláig feszíti ki. Illatos, puha ágy helyett most sem kínálhat mást a borzas, férfias külsejű öregasszonyra emlékeztető Virtus, mint az ősök erényének útját, amelyet olyan hősök szegélyeznek, mint Álmos vezér, Taksony fejedelem, I. Béla király, Hunyadi Mátyás, Kinizsi Pál és Thury György kapitány. Báthory természetesen Scipio útját, vagyis a pillanatnyi, bódulatban múlt örömei helyett az erény örök dicsőségét választja. (Hogy mennyire jól választott, jelen tanulmány is mutatja, hiszen most, még 450 év múlva is Báthory tetteit zengjük Hunyadi szavain keresztül.) Ekkor Virtus megölelve és megcsókolva az ifjút, köddé válik.⁴⁰ (Virtus csókja többször is visszatérő jelenet. Végül Báthoryt halálában is megcsókolja, amit Hunyadi a *Piis manibus* kötetben ír meg.)

Ezután a nevelését magára vállaló Várdai Pál esztergomi érsek udvarában találjuk az ifjút, ahonnan Báthory Mátyás királyként tér vissza a szülői házba (lásd fentebb a Mátyás-Herkules párhuzamról). Propagandaszempontból szintén egy fontos részhöz érünk, amikor Virtus választott útjának részeként Hunyadi a *Studium sapientiae* részben külön is kitér a leendő fejedelem filozófiai, poétikai és egyéb stúdiumaira. A milánói Biblioteca Trivulziana egyik kéziratának (Ms. 2167) miniaturája a már említett gyermek Ercole Massimiliano Sforzát ábrázolja a herkulesi válaszüton. Érdekessége, hogy az 1497-es kódex Donatus grammatikáját tartalmazza. A két alak közötti helyes választás egyben a műveltség választása is, amelynek alapja Donatus latin nyelvkönyve.⁴¹ A „Herkules a válaszüton”-toposz Virtusának a fegyverek mellett

³⁷ PETRARCA 1992, 304.

³⁸ BRANT 1497, 131.

³⁹ HUNYADI 1583, 96.

⁴⁰ HUNYADI 1583, 107.

⁴¹ TIETZE-CONRAT 1951, 308–309, 52. tábló.

a másik – igaz, ritkábban megjelenő – attribútuma a kezében tartott könyv. Ennek legismertebb példája Raffaello 1504-es kicsiny festménye Scipio álmáról (lásd a 8. ábrán). A könyv megjelenése a toposzban talán Marsilio Ficinónak köszönhető, aki 1491-es Philéosz-kommentárjában ezt a képet a Bölcsesség (*Sapientia*) és Gyönyör közti választássá alakítja.⁴²

8. ábra: Raffaello, Scipio álma (National Gallery, London)

Tehát a Herkules/Philéosz-toposz alapján a 16. század végére Virtus útjának választása a műveltség és iskolázottság útját, a *vita contemplativát* is jelenti. Az ifjú Báthory műveltsége még a humanista tanulmányi ideálhoz képest is kimagasló, szinte enciklopédikus méretű. A természetfilozófia és csillagászat jelenségein túl a filozófia külföldi iskoláinak szerzőit is jól ismeri: Platónon és Arisztotelészen túl Démokritoszt, Püthagoraszt, Hérakleitoszt, ifjabb Catót, a cinikusokat, a sztoikus Kleanthészt, sőt

⁴² FICINO 2000, 483. REES 2005, 177.

a káldeus orákulumokat és a *Corpus Hermeticum*ot is. Periklészként beszélt, miután ékesszólását Iszokratészen és Démoszthenészen gyakorolta ki, és Liviust, Pliniust, Terentiust és Cicerót Plautus könnyed szellemességével fűszerezte. Az első pillantásra túlzásnak tűnő felsorolás nem csupán Hunyadi verses leleménye, és nem csupán szerzőnk klasszikus műveltségideáljáról árul el valamit. Ugyanis a források szerint Báthory falta a könyveket, igaz, főleg a történelmi témájúakat, és még a kéretlenül kapott könyveket is a lehető leggyorsabban végigolvasta.⁴³

Hunyadi ezt a Báthory ifjúságáról szóló harmadik fejezetet – miközben Ferdinánd bécsi udvarában való apródoskodását gondosan elhallgatja – Németországból való hazatérésével (*Reditus ex Alemaniam*) és Báthory profetikus rémálmával zárja a gyászos, szenvedő Magyarországról, akit a Duna, Tisza, Száva, Szamos, Maros és Dráva folyamistenek, valamint Illyria, Moesia és Bohemia megszemélyesített alakjai kísérnek. Ungaria rövid beszédben mondja el, hogy már élni sem akar, csak méltó módon megsiratva és meggyászolva meghalni. A dicső múlt felsorolása mellett kitér a kapzsi és orv Ausztriára is, amelyik megirigyelte és megkívánta tejjel-mézzel folyó földjét, de figyelmeztet, hogy voltak olyan idők is, amikor magát Bécset is térdre kényszerítette. Mivel az egyetlen reménysugár a Báthory-nemzetség Erdélyben, ezért megkéri Daciát, hogy segítsen fenntartani a magyar nevet. Báthory elborzadva kiált utána, de Ungaria alakja köddé válik.

Negyedik rész

Az utolsó, legterjedelmesebb fejezet (*Stephanu basiliam*) István erdélyi fejedelemségéről, valamint lengyel királyságáról és dicső történelmi tetteiről szól. Talán eredetileg ez volt az egész epyllion magja, amit később kibővített Báthory születésével és gyermekkorával. Tulajdonképpen ez a fejezet az, ami miatt Fama felkereste a mű elején. Mintha különálló mű lenne, amit jelez az is, hogy újból az invokáció eposzi kellékével kezd. Ha átgondolt, egységes szerkezetűnek szeretnénk látni a kiséposzt, akkor úgy is értelmezhetjük, hogy a mű elején Fama hívására elindulva csak most érkezett el odáig, hogy az eposzi invokáció szabályai szerint segítségül hívja a múzsákat. Nem is akárkít hív magához, hanem Kleiót, a történetírás múzsáját. És talán ez sem véletlen, hiszen a Fama mint igaz vagy hamis hír, híresztelés egyszerre egészíti ki, és áll is szemben a történelemmel. Ennek legszebb korabeli ábrázolása Hendrik Goltzius metszete a könnyed, egekbe szárnyaló *Famával* és a könyveket bújó, földhözragadt

⁴³ Hunyadi könyvlistájának antik filozófusszerzői Báthory „padovás filozófusfejedelemségének” Erasmus eszméin alapuló gyakorlatára is rámutatnak. VERESS 1933, 21–24; HORN 2008, 365–367, 376.

Historia alakjával (lásd a 9. ábrán). A közöttük lebegő szárnyas homokóra mindkét alak időbeliségére céloz. De míg *Historia* a múltba ragadt, addig Fama inkább a jelenhez tartozik.

9. ábra: Fama és *Historia*

Hunyadi tehát itt már bevallottan is „történelmet” ír. A mű legelején Fama az északon dúló háború rémképeivel – vagyis a livóniai háború eseményeivel – keresi fel Hunyadit, hogy énekelje azt meg. Ehhez képest Hunyadi alig foglalkozik ezzel. A fejezet Báthory három „epikus” méretű, történelmi hadi tettét meséli el: az 1575. július 19-ei kerelószentpáli csatát, Danzig lázadásának leverését 1577 végén, és a livóniai háború 1579–1581 közötti három hadjáratát. Az előző, *István gyermekkorában* című fejezet végén, a Báthory álmában már felbukkant Ungaria alakja ebben a fejezetben sírjából

kikelve már a valóságban is megjelenik *Pannonis* néven. A magyarok bűneinek fonalát elszöttek végre a Párkák és most megtisztulva egy új, boldogabb sorsot szőnek, amelybe mint megváltás lép be Báthory István uralkodói korszaka. Miként az előképként funkcionáló álomjelenetben, Magyarország megmentője a narratív valóság aktuális síkján is Dacia (vagyis Erdély), aki viszont kétségbe esve a reá és anyjára, Pannonisra zúduló csapások elviselhetetlen kínja miatt, – miként az álomjelenetben is – az istenektől inkább kegyes halált kér, mintsem tovább szenvedjen. Pannonis és Dacia előtt ekkor maga Virtus jelenik meg, és próbálja őket vigasztalni. Az álomjelenettel ellentétben itt Virtus lesz az, aki megbízza Daciát, hogy a hajótöröttként hánykolódó Pannonist megmentse. Ugyanakkor Pannonist meg is feddi, aki nem tanulva Hellász és Róma példájából, túlságosan elpuhult királyokat engedett a trónjára, aminek meg is lett az eredménye, és királynőből rabszolgává lett. Csak Báthory segíthet, ezért Dacia Gyulafehérváron összehívhatja a szenátust, hogy Istvánt fejedelemmé válasszák. Báthory egy szőlőlugasban ülve épp Pannónia sorsán töpreng, amikor megjelenik a hatalom jelvényeivel őt éljenző tömeg. István szerényen visszautasítja a felkérést, azonban miután újból felkereste a száműzött Pannonia árnya, és Pietas, valamint maga Virtus nőalakja, megesett a szíve a sírva könyörgő tömegen és elfogadja a felkérést. Ezzel beköszönt a mű elején megjövendőlt új aranykor. Azonban az őrjöngő Ausztria vesztét érezve ármányt sző, és az erdélyi trónra tör. Megesküszik, hogy örökké üldözni fogja Pannóniát, akit fröcsögő monológban szidalmazva, újabb és újabb fejeket növesztő Hidrához hasonlít. Mars és kísérei, a Rettegés (*Pavor*), Harag (*Ira*) és Halál (*Mors*) épp az istenekkel veszekednek, amikor Jupiter parancsára – most csupán hírvivőként – közbelép a történetben ismét felbukkanó Fama. (Ez a jelenet is arra utal, hogy Hunyadi ismerte Vincenzo Cartari könyvét, azon belül is – a fentebb már említett – Famáról szóló részt, ugyanis itt a Mars harci szekere nyomában járó Famáról és Mars három kísérőjéről ír.⁴⁴) Hagyják már abba a veszekedést – kiált rájuk –, mert a magyaroknak segítségre van szükségük! Be is fejezik. Mars ugyan nem ér rá, mert Perzsiában – az épp aktuális oszmán-szafavida háborúban – van jelenése, de beszédet intézve Virtusnak adja át a hadvezéri tisztséget, aki a Balkánon végigszárgulva épp megérkezik a kerelőszentpáli csatára. Báthory fenséges alakját már messziről észreveszi, odarohanva megöleli és csókjával isteni erőt lehel belé. A jelenet külön érdekessége, hogy Virtus itt szájon csókolja a fedelmet, vagyis Báthory ifjúkori választása a kerelőszentpáli csata előtti izgalom zavarában szerény testiségben végződik. (Azt meg már ne is feszegessük inkább, hogy – miként Hunyadi korábban megírta – Virtus milyen mértékben volt férfiformájú.) Az egész nap tartó csata után a menekülők jó részét lemészárolják, amit Hunyadi a jogos bosszú beteljesülésének lát, hiszen a németek vétségének gondolja Pest és Buda 1542-es sikertelen ostromát, Gyulafehérvár Fráter György parancsolta 1551-es ostromát, valamint Temesvár 1552-

⁴⁴ CARTARI 1996, 440–441.

es elvesztését és Losonci István felkoncolását is. A kegyes Báthory (*rex pius*) próbálja ugyan menteni a menekülőket, pajzsával védve őket a csapások ellen (sőt van olyan, akit még meg is ajándékoz), de így is sokan elhullnak.⁴⁵

Közben a király nélkül maradt Sarmatishoz, vagyis Lengyelországhoz eljut a híre egy déli országnak, amelynek földjét vad hunok lakják, és Dacia a neve. Sarmatisnak olyan uralkodóra van szüksége, aki fegyverben Pallasz Athéné, ékesszólásban Mercurius, a nemzetet Jupiterként segíti és az ellenséggel Marsként küzd. Báthoryban pedig mindezen erények egyszerre egyesültek, így hát Sarmatis meghívja a lengyel trónra. Ennek hírére ismét csodajelek adják a világ tudtára: a Szamosban víz helyett tej árad, Hunyadi János pedig felnevet örömeiben gyulafehérvári sírjában. Báthory még túl is teljesíti a hozzá fűzött reményeket, kiváló diplomataként és törvényhozóként évszázados ellentéteket csillapít le. De Marsként főleg lengyelországi uralkodásának két fontos haditettét kell megénekelni: az egyik Danzig városának megtörése,⁴⁶ amelyik II. Miksa német-római császár hűségére esküdt, a másik pedig a livóniai háború sikeres hadi eseményei Rettegett Iván ellen. Az, hogy szerkezetileg egy aránytalanul terjedelmes, nagyjából 800 sornyi részt, vagyis a fejezet felét szenteli a danzigi eseményeknek, míg az oroszok elleni hadjáratot 100 sorban letudja, azt mutatja, hogy Hunyadi számára inkább a danzigi események Habsburg-ellenes élének van propagandaértéke.

A danzigi események előestéjén Báthory – tojásán kotló szárnyasként, mint aki ki nem kelt fiókájáért aggódva minden neszre felriad – álmatlanul forgolódik. Ekkor a király ágyára támaszkodva újból megjelenik előtte Virtus, és hasonlóan a mű elején Hunyadi írásra serkentő Famához, Virtus a királyt serkenti tetteire (amit aztán megénekelhet majd Hunyadi). Az aránytalanul duzzasztott danzigi részbe egy hasonlóképp indokolatlanul nagy terjedelmű, 100 soros buzdító szónoklatot is illeszt a kék darabontok kapitányának, Vadas Mihálynak a szájába, aki a magyarok vitézségét dicséri. Inkább Bekes Gáspárhoz illene ez a beszéd, azonban Bekes neve csak egyetlenegyszer kerül elő a kiséposzban, mintegy mellékesen, aminek az lehet az oka, hogy a kerelőszentpáli csatában a Báthory ellen vonuló sereg vezére. (Mivel később Báthory hűséges hadvezére lesz, Hunyadi nem is tudott mit kezdeni vele, inkább elhallgatta, és a kerelőszentpáli csatát a németek nyakába varrta.) Vadas beszédének végén Marsot hívja segítségül, aki meghallgatja, és maga is szónoklatba kezd. A magyarok Attila óta Mars népe, akitől az egész világ rettegett. Most – nem úgy, mint a kerelőszentpáli csatában – épp ráér Mars, fegyvert ölt és borzalmas öldöklést ígér, majd megjelenik a harcmezőn. A magyarokba újult erővel költözik a remény,

⁴⁵ Hunyadi elfelejti megemlíteni, hogy Báthory kegyességének is megvoltak a határai. A csata után az elfogott urak közül ötnak levágták a fejét a kerelőszentpáli Alárdi-kastély udvarán, majd a perben többeket halálra ítélték. Kilenc főúrnak fejét vették, harmincnégyet felakasztottak Kolozsváron, és másik harmincnégynek levágták orrát és füleit Szamosfalván. (SZÁDECZKY 1887, 55–59.) Azonban az is igaz, hogy többeknek megkegyelmezett. A legismertebb eset Balassi Bálinté (KÖSZEGHY 2008, 136–166).

⁴⁶ LEPSZY 1935.

ahogy felismerik az istenséget. Mars a kíséretével – Rettegéssel, Haraggal és Halállal – együtt veti magát a csatába. A Haragot a csata sűrűjében hadakozó Virtus és Constantia megsegítésére küldi. A danzigi mészárlás után megadja magát a város. Hunyadi ötven elesett hősnek ígér hírnevet, akik versében örökké élni fognak. Szerinte inkább megérdemlik, mint az olyan mondvacsinált, költött hősök, mint Aeneas, Akhilleusz vagy Héraklész. Ezen igazi hősöket közről nem is tudta kard elpusztítani, csak messziről a gyáva ágyú- és puskatűz. Ha most itt lennének, Vergilius és Homérosz is nevetnék gyermekes tettekkel teleírált műveiket, és inkább Báthory tetteivel töltenék meg a lapokat.

Mars aztán újabb dicsőséget keresve az oroszok ellen indítja a királyt. Hunyadi itt a livóniai hadjárat három hadi eseményét futja át mindössze száz sorban: *Polack* (BY) 1579-es, *Velikie Luki* (RU) 1580-as, *Pszkov* (RU) 1581-es ostromát.⁴⁷ Kétségtelenül Danzig mint az egyik legnagyobb északi kikötő kulcsfontosságú volt a Balti-tenger ellenőrzése miatt, azonban Hunyadi művében bőven jelentőségén túl terpeszkedik a livóniai háború fölé. Pedig ez utóbbi jelentőségét jól mutatja, hogy nagyjából száz városból és nyolcvan megerősített várból szorították és telepítették ki az oroszokat. Ezek közül a legjelentősebbek: Riga; a mai Belarusz területén: Jezerise (lengyelül Jeziaryszcza) és a mai Oroszország területén Velizs (lengyelül Wieliz), Uszvjaty (lengyelül Uswiaty), Zawolocse vára (lengyelül Zawoloczce), Porkhov (lengyelül Porchow), valamint Sztarodub.⁴⁸

A felsorolt haditettek miatt már a török is retteg Báthory nevét. Azonban költőnknek már Kleió segítségével sincs ereje, hogy elmesélje az elkövetkezendő idők – egyébként a kiseposz elején a jóslatokban is beígért – dicsőségét és az Oszmán Birodalom bukását Báthory István erejétől. Horn Ildikó⁴⁹ hívja fel a figyelmet arra, hogy Báthory István törökökkel kapcsolatos óvatos tervei – XIII. Gergely pápa több éve tartó ösztökélésére – épp 1581 végére kezdtek megváltozni. Ekkortól már – legalábbis bizonyos feltételekkel – hajlandó lett volna belépni a Szent Ligába, amelyről megkezdődtek a tárgyalások a Szentszékkal is. Ezzel párhuzamosan a Báthory-udvar propagandájában is megjelenik óvatosan a kényes téma. A Hunyadi-műben is fel-felvetett törökellenes háború is pont ilyen homályos, távoli és feltételes jövőben fog majd elkezdődni és győzelemmel végződni. Hunyadi propagandaként működő törökképe az egyik legjobb példája annak, amit szintén Horn Ildikó említ meg ezzel kapcsolatban: „Az új ellenségkép óvatos bevezetése a köztudatba a költészetre hárult; 1581–82 fordulóján egyre több Báthoryt dicsőítő alkotásban hangzott el a figyelmeztetés, hogy az oroszokon kívül létezik egy még félelmetesebb ellenség.”⁵⁰

Hunyadi végül azzal zárja a kiseposzt, hogy ideje lenne nekünk, magyaroknak is saját dicsőséges tetteinkről könyvtárakat megtölteni, ahogy mások is teszik ezt idegenben.

⁴⁷ LASKOWSKI 1935; NATANSON-LESKI 1935.

⁴⁸ CSORBA 1944, 81–82.

⁴⁹ HORN 2008, 393–396.

⁵⁰ HORN 2008, 394.

Ezért aztán fel is ajánlja szolgálatát a királynak, akitől ha lehetőséget kapna, megírná a mű invokációjában már be is ígért halhatatlan eposzi művét Báthory dicsőséges tetteiről. Ezt az ígéretét, mint tudjuk, végül – talán csak a király halála miatt – nem váltotta be.

Összefoglalva: a Báthory-propaganda egy sosem vizsgált, nagyszabású művét igyekeztem röviden felvázolni. Hunyadi Ferenc munkája nemcsak Báthory danzigi, és livóniai propagandairódmát egészíti ki, hanem felfedezhetők benne azok a tudatos propagandatoposzok is, amelyeket Báthory saját uralkodói képének terjesztésében használt fel. Hunyadinál a hadi események kötelező epikus laudációján túl a legfontosabb és legrészletesebben kifejtett toposz az Európa-szerzte olyannyira kedvelt „Herkules a válaszüton”, amely a királynak nemcsak lelki, hanem szellemi kvalitásait is kidomborítja. Ezenkívül felbukkan még a „haza atyja”, a „kegyes király”, a „mindig éber és népére vigyázó uralkodó”, valamint Báthory „isteni küldetésének” a toposza is.

Rövidítve idézett irodalom

BITSKEY 2013.

Bitskey István, *Velencei humanista antológia Báthory Istvánról* = Uő, *Religió, stúdium, irodalom (Tanulmányok a régi magyarországi irodalmi műveltségről)*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2013, 245–253.

BRANT 1497.

Sebastian Brant, *Stultifera navis*, Basel, Johann Bergmann, de Olpe, 1497.

BRZEZIŃSKI 2014.

Szymon Brzeziński, *Mi nem akarunk az ő erdélyi emberei lenni. Báthory István alakja a királyellenes publicisztikában* = Uő, *Tanulmányok a 16–17. századi lengyel–erdélyi–magyar kapcsolattörténetéről*, Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014, 121–139.

CARTARI 1556.

Vincenzo Cartari, *Le imagini con la spositione de i dei de gli antichi*, Venetia, Francesco Marcolini, 1556.

CARTARI 1581.

Vincenzo Cartari, *Imagines deorum, qui ab antiquis colebantur olim [...]*, Lyon, Stephanus Michael, 1581.

CARTARI 1996.

Caterina Volpi, *Le immagini degli dèi di Vincenzo Cartari*, Roma, Edizione de Luca, 1996.

CSORBA 1944.

Csorba Tibor, *A humanista Báthory István*, Budapest, Palladis, [1944].

DICKERMAN, Walker 1996.

Edmund H. Dickerman, Anita M. Walker, *The choice of Hercules: Henry IV as hero*, *The Historical Journal*, 39 (1996), 315–337.

ERASMUS 1992.

Rotterdami Erasmus, *A keresztény fejedelem neveltetése*, ford. Csonka Ferenc, utószó: Barlay Ö. Szabolcs, Budapest, Európa, 1992.

FICINO 2000.

Marsilio Ficino, *The Philebus commentary*, crit. ed., tr. Michael J. B. Allen, Tempe, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2000.

GÖMÖRI 1999.

Gömöri György, *Báthori István lengyel király alakja a korabeli költészet tükrében* = *Uő, A bujdosó Balassától a meggyászott Zrínyi Miklósig*, Budapest, Argumentum, 1999, 87–107.

GYULAI 2008.

Gyulai Éva, *Báthoriak az emblematikában* = *A Báthoriak kora (a Báthoriak és Európa). Tanulmánykötet*, főszerk. Dám László, szerk. Ulrich Attila, Nyírbátor, Jósa A. Múz., 2008 (*A Báthori István Múzeum Füzetei*, 3), 69–97.

HORN 2008.

Horn Ildikó, *Báthory István uralkodói portréja* = *Portré és imázs, Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Budapest, L'Harmattan, 2008, 363–400.

HUNYADI 1583.

Franciscus Hunniadinus Transilvanus, *Viridarium poetarum tum Latino, tum Graeco, tum Vulgari eloquio sribentium. In laudes serenissimi, atque potentissimi D. D. Stephani regis Poloniae, Magni Ducis Litvaniae, Russiae, Prussiae, Semogitiae, Kioviae, Liboniaeque Domini, ac Principis Transilvaniae. In duos Libros divisum*, ed. Hippolytus Zucconellus, Venetiis, ad Signum Hyppogriphi, 1583, I, 72–171 (RMK III 722).

JANKOVITS 2002.

Jankovits László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Humanizmus és reformáció, Budapest, Balassi Kiadó, 2002.

KÖSZEGHY 2008.

Kőszeghy Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész*, Budapest, Balassi Kiadó, 2008.

LASKOWSKI 1935.

Otto Laskowski, *Les campagnes de Batory contre la Moscovie* = *Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracoviae, L'Université des Jagellons, 375–403.

LEPSZY 1935.

Casimir Lepszy, *Gdansk et la Pologne à l'époque de Batory = Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracoviae, L'Université des Jagellons, 212–241.

LUCKE 1620.

Johann Jacob Lucke, *Sylloge numismatum elegantiorum, quae diversi Impp: Reges, Principes Comites, Respublicae diversas ob causas ab anno 1500, ad annum usq[ue] 1600 cudi fecerunt Concinnata et Historia narratione (sed brevi) illustrata*, Strasbourg, Typis Reppianis, 1620.

MANUZIO 1585.

Paullus Mannuccius, *Antiquitatum Romanarum Paulli Mannuccii liber de comitiis ad Ser[enissim]um Stephanum Regem Poloniae et. c.*, Bologna, Ab Aldo, 1585.

MARCOLINO 1540.

Francesco Marcolino, *Le sorti di Francesco Marcolino da Forlì intitolate giardino di pensieri allo illustrissimo signore Hercole Estense duca di Ferrara*, Venetia, s. t., 1540.

NATANSON-LESKI 1935.

Jean Natanson-Leski, *La frontière orientale de la République Polonaise à l'époque d'Etienne Batory = Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracoviae, L'Université des Jagellons, 242–262.

NEUGEBAUER 1619.

Salomon Neugebauer, *Selectorum symbolorum heroicorum centuria gemina [...]*, Frankfurt, Zetter, 1619.

PANOFSKY 1930.

Erwin Panofsky, *Hercules am Scheidewege*, Leipzig – Berlin, Teubner, 1930.

PETRARCA 1992.

Francesco Petrarca, *De vita solitaria*, a cura di Marco Noce, introduzione di Giorgio Ficara, Milano, Arnoldo Mondadori, 1992.

POLLEROSS 1998.

Friedrich Polleroß, *From the exemplum virtutis to the Apotheosis: Hercules as an Identification Figure in Portraiture: An Example of the Adoption of Classical Forms of Representation = Iconography, propaganda, and legitimation*, ed. Allen Ellenius, Oxford, Clarendon Press, 1998, 37–62.

PTASZYŃSKI 2014.

Maciej Ptaszyński, *Who Is the Ruler Here? Dispute between Danzig and Stephen Bathory on the Character of Power in the 16th-Century Commonwealth*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 58 (2014), 64–83.

REES 2005.

Valery Rees, *Transformation and Self-fashioning: Matthias Corvinus and the Myth of Hercules*, *Annual of Medieval Studies at CEU*, 2005, 167–186.

RIPA 1767.

Cesare Ripa, *Iconologia*, IV, Perugia, Constantini, 1767.

RIPA 1997.

Cesare Ripa, *Iconologia*, ford., jegyzeteket és utószót írta Sajó Tamás, Budapest, Balassi Kiadó, 1997.

RIPA 2012.

Cesare Ripa, *Iconologia*, a cura di Sonia Maffei, testo stabilito da Paolo Procaccioli, Torino, Giulio Einaudi, 2012.

RMKT XVII/1.

A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete, sajtó alá rend. Bisztray Gyula, Stoll Béla, Klaniczay Tibor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 1.)

SAMBUCUS 1569.

Johannes Sambucus, *Emblemata*, Antverpiae, Plantinus, 1569.

SZÁDECZKY 1887.

Szádeczky Lajos, *Kornyáti Békés Gáspár: 1520–1579*, Budapest, Méhner, 1887.

SZŐKE 2017.

Szőke Kornélia, *Genealogia variabilis: Tanulmány a genealógia műfajairól a Thurzó-család példáján* (Miskolc, Doktori disszertáció, 2017).

TIETZE-CONRAT 1951.

Erica Tietze-Conrat, *Notes on 'Hercules at the Crossroads' = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 14 (1951), 305–309.

TÓTH 2001a, *A gyulafehérvári humanista*.

Tóth István, *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája. „Költők virágoskertje”*, Budapest, Accordia, 2001.

TÓTH 2001b, *A gyulafehérvári latin*.

Tóth István, *A gyulafehérvári latin nyelvű humanista költészet alapvonásairól*, Irodalomtörténeti Közlemények, 105 (2001), 3–28 (itt: 19–21).

VERESS 1933.

Veress Endre, *A történetíró Báthori István király*, Erdélyi Múzeum, 38 Új folyam 4 (1933), 377–412.

VÍGH 2019.

Vígh Éva, *Állatszimbólumtár, A–Z*, Budapest, Balassi, 2019.

VERGILIUS 1502.

Publii Virgilii Maronis opera, ed. Sebastian Brant, Strasbourg, Grieninger, 1502.

XENOPHÓN 1986.

Xenophón, *Emlékeim Szókratészről*, ford., utószó és jegyzetek Németh György, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1986.